

HUMANİTAR VƏ SOSIAL ELMLƏR BÖLMƏSİ

UOT – 101.1

Aydın Şirinov

AMEA Fəlsəfə və Hüquq İnstitutu, fə.ü.f.d., professor

SIYASI, İDEOLOJİ ANLAYIŞLARA QNOSEOLOJİ VƏ AKSİOLOJİ YANAŞMA

Məqalədə hazırda humanitar tədqiqatlarda daha çox araşdırılan milli mentalitet, milli ideya, milli ideologiya, dövlətçilik ideologiyası, azərbaycançılıq ideologiyası kimi məsələlərin təhlili öz əksini tapıb. Siyasi və ideoloji anlayışlar o zaman cəmiyyət və onun vətəndaşlarının psixologiyasına, şüuruna, mənəviyyatına yol tapır ki, o, insanların gündəlik həyatı və qayğıları ilə bağlı olur. Bildirilir ki, azərbaycançılıq ideologiyası özündə həm vətənpərvərliyi, həm milli ideologiyayı, həm dövlətçiliyi, həm də fundamental əsas olan milli mentaliteti birləşdirir. Burada indiki dövrdə hamı tərəfindən birmənalı qəbul edilən, hamının mənəviyyatında, düşüncəsində özünə yer tapmış olan komponent vətənpərvərlikdir. Eyni zamanda, milli dəyərlər və milli identiklik anlayışlarının mahiyyətinə aydınlıq gətirilir.

Siyasi və ideoloji anlayışlara qnoseoloji və aksioloji yanaşma konkret sosial məkan və zamanda xalqın və ölkənin real həyatının gedişində bu terminin məzmun və formasının necə dəyişdiyini izləməyə imkan verir.

İstər Azərbaycanda, istərsə də ən çox istifadə olunan rusdilli ictimai və humanitar tədqiqatlarda milli mentalitet, milli ideya, milli ideologiya, dövlətçilik ideologiyası, Azərbaycanda isə azərbaycançılıq ideologiyası kimi anlayışlardan gen-bol istifadə olunur. Nəinki elmi tədqiqatlarda, hətta KİV-də belə çoxlu yazılara və söhbətlərə rast gəlinir. Lakin bütün bunlara mahiyyətcə sitemli yanaşma, tarixi və sosial fəlsəfi təhlil süzgəcindən baxılması halları qismən azdır. Hərçənd R.Mehdiyev və Ə.Abbasov kimi tədqiqatçılar bu məsələlərin tədqiqi istiqamətində xeyli iş görmüşlər. Lakin göstərilən anlayışların korrelyasiyası (əlaqəsi) və fəlsəfi ümumiləşdirilməsi aktual olaraq qalır. “Fəlsəfi ümumiləşdirmə” ifadəsini təsadüfi işlətmirəm. Çünki fəlsəfi ümumiləşdirmə öz varlığında müxtəlif olan şeylər arasındakı ümumi cəhəti tapmaq, üzə çıxarmaq deməkdir. Əslində bütün fəlsəfi və elmi anlayışlar bu qayda əsasında yaranır və buna görə də abstrakt məzmunu malik olur. Ümumiyyətlə, istənilən nəzəri təfəkkür sahəsində biz müxtəlif səviyyələrdə olan abstraksiyalarla qarşılaşırıq. Fəlsəfi prinsip və kateqoriyalar sistemində gəldikdə isə bunlar ən yüksək və universal abstraksiyalardır. Bu abstraksiyaların konkretliyi isə istər tarixi, istərsə də müasirlik baxımından gerçəkliyi düzgün əks etdirməsidir. Gerçəklik isə həm maddi, həm sosial, həm də düşüncə və mənəviyyata aiddir. Fəlsəfənin donuq şolastik mühakimələr torunda ilişib qalmaması və real gerçəklikdən çıxış etməsi də elə bu deməkdir. O nəinki real gerçəkliyi əks etdirməli, həm də bu gerçəkliyin tendensiyasını, onun inkişaf meylini göstərməyə çalışmalıdır. Bu isə onun proqnostik funksiyasıdır. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, hər bir elmin proqnostik funksiyası var və bu funksiya müəyyən ideya və hipotezalarda öz əksini tapır. Hərçənd bu ideya və hipotezaların bir qismi gerçəkliyin daha dərinə və dəqiq öyrənilməsi və elmin inkişaf fonunda özünü doğrultmaya bilər, yaxud dəqiqləşdirilə bilər. Lakin belə ideya və hipotezaların olması həm gerçəkliyin öyrənilməsi, həm də elmin sonrakı inkişafı üçün stimül verir. Elm tarixində belə hadisələrə tez-tez rast gəlinir.

SSRİ-nin çökməsi nəticəsində əvvəlki ittifaqa daxil olan respublikalar kmi Azərbaycan da müstəqillik əldə etdi, lakin SSRİ-nin dağılması yalnız siyasi hadisə deyildi. Sadəcə olaraq siyasi hadisələr ön plana keçmişdi. Bu da qanunuyğun idi. Çünki tarixin dönüş dövrlərində həmişə siyasi hadisələr önə çıxır. Elə kənara çıxmadan Azərbaycanın XX əsr tarixinə nəzər salsaq, bunu aydın görürük. Söhbət 1918-20-ci illərdə baş verən hadisələrdən gedir. 1918-20-ci illərdə əldə olunan qısa

müddətli (iki il) müstəqillik, sonra isə Azərbaycanın milli həyat tərzinə, həyat ükladına yad olan yeni bir ictimai-siyasi quruluş bu ölkənin, demək olar ki, altını üstünə çevirdi. Bütün tarix, mədəniyyət, psixologiya, mədəniyyət təftiş olunmağa, yeni rəngdə verilməyə başladı. Bunların bir qismi mədəni inqilab, bir qismi isə xalis bolşevik ideologiyasının doğmaları əsasında yürüdülməli siyasət idi. Hərçənd mədəni inqilabın müsbət nəticələrini heç cürə inkar etmək olmaz. Təkcə bir faktı qeyd etmək kifayətdir ki, mənzərə aydın olsun. 1919-cu ildə Azərbaycanda ilk ali təhsil müəssisəsi olan universitet, 1945-ci ildə isə təxminən 25 ildən sonra Elmlər Akademiyası təşkil olunmuşdur. Bu isə qısa bir müddətdə təhsilin, elmin və bütövlükdə mədəniyyətin sürətli inkişafının nəticəsi idi. Şübhəsiz ki, buraya ilk növbədə təbiətşünaslıq və dəqiq elmlərin inkişafı daxil etmək lazımdır. Bu həm də münbit şərait olduqda xalqın intellektual potensialının çox böyük sürətlə özünü gerçəkləşdirə bilməsinin göstəricisi idi. Qısa müddət ərzində Y.Məmmədəliyev, Z.Xəlilov, A. Mirzəcanzadə və başqaları kimi nəhəng alimlər yetişmişdi.

Sovet dövrü praktikası sübut etmişdir ki, siyasi və ideoloji anlayışlar o zaman cəmiyyət və onun vətəndaşlarının psixologiyasına, şüuruna, mədəniyyətinə yol tapır ki, o, insanların gündəlik həyatı və qayğıları ilə uzlaşsın, həmahəng olsun [1, s.33]. Hətta gələcək haqqında söylənilən fikirlər də bu günün real hadisələrinə əsaslanır, bu gün həmin gələcəyin şəraitlərini görmək mümkün olur. Belə olmadıqda istər bu gün, istərsə də gələcək haqqında söylənilən fikirlər beyinlərə yol tapa bilmir, cəmiyyət tərəfindən kinayə ilə qarşılanır və lağa qoyulur, yumorə çevrilir. N.S.Xruşşovun başçılığı ilə sovet kommunistlərinin 1961-ci ildə qəbul etdiyi geniş kommunizm quruculuğu proqramını xatırladır. Həmin proqrama əsasən iyirmi ildən sonra (yəni 1981-ci ildə) SSRİ-də maddi nemətlər bolluğu kimi axmalı, hər bir adam öz tələbatına uyğun olaraq bu nemətlərdən istifadə etməli idi. Lakin praktikada tam əksi alındı. Artıq 70-ci illərin sonundan başlayaraq ən mühüm ərzaq məhsullarının qıtlığı başladı və talona keçildi. Son dərəcə keyfiyyətsiz və zövqsüz tikililər, məişət avadanlıqları, gündəlik məişət malları heç kimi təmin etmirdi.

Belə bir şəraitdə iqtisadi və sosial inkişaf, xalqın güzəranının daha da yaxşılaşması haqqında söylənilən fikirlər ancaq kinayəli gülüşlə qarşılanırdı. Başqa sözlə, ideoloji barabanın vurulmasından alınan gurultulu səslərə artıq heç kim qulaq asmır və hamı bu səslərə biganə idi. Nəticəsi isə SSRİ-nin bir siyasi və ideoloji rejim kimi çökməsi, dağılması ilə başa çatması oldu. Buna görə də siyasi və ideoloji konsepsiya və ideyaları işləyərkən son dərəcə ehtiyatlı və realist olmaq lazımdır ki, bunlar cəmiyyətin gündəlik həyatından və onun mümkün perspektivindən uzaq düşməsin. Burada subyektivliyə, volyutarizmə və əsassız fantaziyaya yol vermək olmaz. Eləcə də hər hansı bir siyasi-ideoloji qruplaşmanın ideologiyasını cəmiyyətin ümumi ideologiyası kimi qələmə vermək, onu müxtəlif vasitələrlə cəmiyyətə qəbul etdirmək olmaz.

İndiki Azərbaycan cəmiyyəti üçün ən çox qəbul edilən, hamının şüuruna, mədəniyyətinə çökmüş olan ideologiya azərbaycançılıq ideologiyasıdır. Bu, əslində integrativ ideologiyadır. Belə ki, azərbaycançılıq ideologiyası özündə həm vətənpərvərliyi, həm milli ideologiyayı, həm dövlətçiliyi, həm də fundamental əsas olan milli mentaliteti birləşdirir. Burada indiki dövrdə hamı tərəfindən birmənalı qəbul edilən, hamının mədəniyyətində, düşüncəsində özünə yer tapmış olan komponent vətənpərvərlikdir. Səbəbi aydındır. Azərbaycanın torpaqlarının iyirmi faizini işğal etmiş ermənilər bu torpaqların onlara məxsus olması iddiasındadırlar. Bu torpaqları əldə saxlamaq üçün onları müdafiə edən beynəlxalq havadarlarından və geniş yayılmış erməni diasporundan istifadə edirlər. Lakin hər bir azərbaycanlı həsrətlə bu torpaqların azad olunmasını gözləyir və onun azad olunması üçün öləndən gələni etməyə, silah götürüb döyüşə getməyə hazırdır.

Lakin vətənpərvərlik ideologiyası yalnız işğal olunmuş, itirilmiş torpaqları geri qaytarmaq əzmi ilə tamamlanmır və tamamlanmamalıdır da. Burada vətənpərvərlik ideologiyası ideologiyanın digər komponentləri ilə üzvi əlaqəyə girir. Şübhəsiz ki, milli ideologiyanın ən mühüm komponentlərindən biri dövlətçilik ideologiyasıdır. Dövlət və dövlətçilik həmişə əhalinin bütün təbəqələri arasında ən çox müzakirə olunan, haqqında müxtəlif fikirlər söylənilən məsələlərdən biridir. Lakin bu söz-söhbətlər təəssüf ki, heç də dövlətin strukturu, bu strukturun elementləri arasındakı sinxron əlaqə və strukturun özünün həyatın gedişi prosesində dəyişdirilməsi istiqamətində deyil, mövcud strukturda hər hansı bir həlqədə isə oturmaq onu hansı yolla olursa-olsun ələ keçirmək istiqamətin-

də gedir. “Mən olsaydım belə edərdim” tezi kütləviləşmiş fikirdir. Bu qəbildən olan fikirlər isə praktikada heç bir pozitiv nəticəyə gətirib çıxarmır. Əsas məsələ cəmiyyətin özünün onun təhsil, elm və idarəetmə sistemi ilə yanaşı, bütöv siyasi sistemin əsas dövlət adamı yetişdirə bilməsidir. Belə dövlət adamı mənəvi əxlaqi keyfiyyətləri ilə yanaşı, ölkə konstitusiyasının qərantı rolunda çıxış etməli, müstəqil analitik qabiliyyəti, təşəbbüskarlığı, kreativliyi və iradəliliyi ilə fərqlənməlidir. O, düzgünlüyün, ədalətliliyin və halallığın simvoluna çevrilməlidir. Əlbəttə, sual oluna bilər ki, axı bir adamda bu qədər müsbət və yüksək səviyyəli keyfiyyətləri haradan tapmaq olar. Cavabında isə demək olar ki, əlbəttə, bunlar idealdır, lakin bu ideali heç cürə kənara atmaq olmaz. Həmişə bu ideala doğru getmək lazımdır. Çünki bu ideal reallıqda, yaxud reallaşan zaman həmişə bu və ya digər cəhətdən aşağı əmsala malik olur. Bir də ki axı dövlət adamı çox az sayda yetişir. Hər hansı bir fərddən dövlət adamı olmaz. Əslində dövlət adamı da elə nadir tapıntı kimi bir şeydir. Sözü doğru su, mən dövlət adamı haqqında fikirləşəndə, bunun nə qədər ağır bir iş olduğunu təsəvvürümə gətirəndə bu işin nə qədər çətin və mürəkkəb olduğuna heyran edirəm. Və o adamlara acıyıram ki, onlar xalq, ölkə qarşısında heç bir məsuliyyət hiss etmədən necə olursa olsun, dövlət vəzifələrinə can atırlar. Əgər burada nə üçün, nəyin nəminə sualını qoysaq, yəqin ki, cavab yalnız və yalnız başqaları üzərində hökmranlıq etmək və özünə üçün var-dövlət toplamaqdan ibarət olacaq. Əlbəttə, cəmiyyəti, yaxud onun hər hansı bir sahəsini idarəetmə sahəsində işləmək, rəhbərlik etmək çox hörmətli, nüfuzlu və şərəfli bir işdir və bu sahədə çalışanlar yüksək sosial və hüquqi-inzibati statusa malik olurlar. Onlar həmişə diqqət mərkəzində dururlar. Lakin onlar öz dövləti və sosial statuslarından düzgün, əxlaqi və hüquqi normalara uyğun istifadə etmədikdə, öz vəzifələrini yerinə yetirə bilmədikdə bütövlükdə dövləti nüfuzdan salırlar. Cəmiyyət dövlətdən üz döndərməyə başlayır, dövlətə və onun məmurlarına inamsızlıq yaranır. Cəmiyyət bütövlükdə bundan əziyyət çəkməyə başlayır. Hər şeydən narazı qalmağa başlayır. Ümumi bir inamsızlıq, etibarsızlıq, ümitsizlik yaranır. Bu isə çalışmaq, işləmək, fəaliyyət göstərmək və düşünmək təşəbbüsünü aşağı salır, zəiflədir. Siyasi və elmi elita məsələsinin məhz bu qəbildən olan xüsusiyyətlərinə diqqət verməlidir ki, vaxtında idarəetmə sahəsində profilaktik tədbirlər həyata keçirilsin və bu iş ardıcıl surətdə aparılsın.

Artıq göstəriləndi ki, mühüm siyasi və ideoloji anlayışlar bir-birilə sıx surətdə bağlıdır. Buna görə də bunların heç birini ayrılıqda, başqalarından təcrid olunmuş halda götürmək mümkün deyildir. Belə hal yalnız abstraksiyada mümkündür, real gerçəklikdə, praktikada isə bu mümkün deyildir. Buna görə də milli ideologiya, azərbaycançılıq və dövlətçilik ideologiyası milli mentalitetlə bağlıdır. Elə mentalitet sözünü azərbaycan dilinə çevirsək, o, milli ağıl, milli düşüncə, yaxud fəlsəfi dilə çevirsək milli-ictimai şüur, milli mənəviyyat kimi səslənəcəkdir. Milli ictimai şüur özü də elə milli şüurdur. Əlbəttə, burada çıxış nöqtəsi fərdi şüurdur. Çünki fərdi şüur olmadan milli şüur anlayışı quru abstraksiyadır. Məhz fərdi şüurların ümumi, ictimai məqamları milli şüuru, yaxud milli mentaliteti əmələ gətirir. Başqa sözlə, fərdi şüur fərdə məxsus olan maraq və keyfiyyətləri saxlamaqla digər fərdlərə də məxsus olan ictimai şüur məqamları ilə qovuşur və ictimai şüuru yaradır.

Bu ictimai şüura məxsus olan ümumi prinsiplər isə hər bir tərəfdən qəbul olunur. Beləliklə, ictimai və fərdi şüurun vəhdəti yaranır və bu vəhdət heç də donuq olmayıb, həyatın gedişinə uyğun olaraq dəyişir və həm də həyatın özünə təsir edərək onun dəyişməsinə səbəb olur. Real gerçəkliklə ağıl dialektikası belədir. Mentalitetin və yaxud ictimai şüurun başa düşülməsinin çətinliyi də elə bundadır. Bu çətinliyə görə ki, bəziləri mentalitet dedikdə artıq köhnəlmiş, daşlaşmış ənənələri götürərək özlərini az qala Məşədi İbad gününə salırlar. Heç nə əbədi olaraq qalmır və hər şey istər məzmun, istərsə də forma baxımından tamamilə, yaxud qismən dəyişir. Lakin bu dəyişkənliyin vektoru müxtəlif ola bilər: o həm pozitiv, həm də neqativ istiqamətdə dəyişə bilər.

Mentalitet adıləşmiş, kütləviləşmiş şüur formasıdır [1, s.33]. Lakin bu adıləşmiş, kütləviləşmiş şüur özlüyündə ictimai şüurun alt qatını təşkil edir. Belə ki, əgər ictimai şüur mövcud adı şüur postulatlarından çıxış etmərsə, o, başa düşülməyən, qəbul edilməyən bir nəsnəyə çevilir. İctimai şüur mövcud adı şüurdan çıxış etməklə və buraya yeni postulat və prinsiplər əlavə etməklə adı şüuru yeniləşdirir və onu ictimai tərəqqi istiqamətinə yönəldə bilər [2, s.138]. İctimai şüura adı şüurun tərəqqiyə xidmət edən cəhətlərinin ümumiləşdirilməsi kimi də baxmaq olar. Məsələyə hansı tərəfdən baxılmasından asılı olmayaraq gündəlik həyatda adı şüur həmişə ictimai şüur üzərində üstünlük təş-

kil edir. Çünki adi şüur gündəlik həyat, yaşayış qayğıları üzərində qurulur və onları əks etdirir. İctimai şüur isə adi şüurdan yüksəkdə durur və gündəlik həyat baxımından adi həyatla yaşayan adamlardan bir qədər uzaqdır. Buna görə də ziyalı və siyasi elitanın vəzifələrindən biri də ictimai şüurun məzmun və mahiyyətini, onun hamı üçün, bütün cəmiyyət üçün pozitiv əhəmiyyətini açmaq və bütövlükdə cəmiyyətin inkişafı üçün onun mühüm rolunu göstərməkdir. İctimai şüur vasitəsilə real həyatda öz idealını, özünün və nəslinin gələcəyini görə bilməyən adamlar müxtəlif cürə illüziyalara inanmağa başlayırlar. Yada ki, elə “kilimə bürün, elnən sürün” psixologiyasına qapılaraq ümumi bir ataraksiyaya (biganəliyə) düşürlər. Belə olduqda heç bir fəallıqdan, nəyə isə nail olmaq cəhdindən söhbət gedə bilməz. Çünki insanın daxili azadlığı, onun nə haqda isə sərbəst düşüncəsi və hansısa bir qərar qəbul etmək iradəsi olmur. Bu daxili düşüncə və azadlıq isə mövcud alqoritmlər matrisasına sərbəst yanaşa bilmək və hər cür nüfuzdan asılı olmamaqdır. Aydınlıq olsun deyə qeyd edək ki, bu heç də nüfuzu və mövcud ictimai normativləri inkar etmək olmayıb, onlara sərbəst yanaşa bilmək qabiliyyətidir. Xarici azadlıq dedikdə isə siyasi və maddi azadlıq nəzərdə tutulur [3, s.187]. Əlbəttə, heç bir azadlıq hansısa bir özbaşınalığa, xaosla gətirib çıxarmamalı və mahiyyəti etibarilə həm ictimai pozitivliyə malik olmalı və həm də tərəqqiyə xidmət etməlidir. İctimai harmoniya, konsolidasiya bu azadlığın nüvəsini təşkil etməlidir. Harmoniya və konsolidasiya isə fərdin, şəxsiyyətin azadlığı ilə yanaşı, onun ictimai məsuliyyətini də özündə ehtiva edir. Əgər bu ictimai məsuliyyət yoxdursa, azadlıqdan da söhbət gedə bilməz. O, zaman azadlıq xaosla çevrilir və özü-özünü inkar etmiş olur. Buna görə də hər bir fərd öz həyat və fəaliyyətində ictimai məsuliyyəti əsas tutmalıdır [4, s.188].

Bu ictimai məsuliyyətin özü də dövrlə, yaranmış ictimai tarixi şəraitlə bağlıdır. Hər bir ictimai tarixi şərait həmin dövrdən əvvəl mövcud olmuş dəyərlərə yenidən baxılmasını tələb edir. Belə ki, indiki dövrdə elmin və texnikanın cəmiyyətin və insanların həyatına sürətlə daxil olması həm psixologiyada, həm də şüurda ciddi dəyişikliklərin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Əvvəlki dəyərlər dəyişir və yeni dəyərlər yaranmağa başlayır. Əvvəlki ənənəvi dəyərlərin bir qismi sual altına düşür [5, s.42]. Tarixin gedişi göstərir ki, ənənəvi cəmiyyətlər öz dəyərlərini qoruyub saxlamaqla eyni zamanda bu və ya digər istiqamətdə, bu və ya digər dərəcədə müasir inkişafdan geri qalmış olurlar. Müasir elmi-texniki tərəqqi onların şüuruna, fəaliyyət sahəsinə daxil ola bilmir. Düzdür, onlar öz həyatlarında elmi-texniki tərəqqinin bütün mümkün nailiyyətlərindən istifadə edirlər. Lakin öz düşüncə və əmək fəaliyyətinə bunu heç cürə daxil edə bilmir, yaxud heç daxil etmək də istəmirlər. Öz sivilizasiya inkişaflarından geri qalan ölkələr özlərinin qədim tarixləri, folklor nümunələri, mədəniyyətlərinin qədimliyi ilə fəxr etməklə kifayətlənirlər. Bunun nəticəsidir ki, Nobel mükafatı lareatı Ə.Zeyvaylın dediyi kimi, onların çoxunda ədəbiyyat, əyləncə, idman, tarix sahələrində zəngin mədəniyyətləri olsa da, elmi mədəniyyət zəifdir, ya da ki, ümumiyyətlə, yoxdur [6, s.187].

Milli dəyərlər anlayışı milli mentalitet, milli identiklik, milli ideologiya, azərbaycançılıq ideologiyası və eyni zamanda dövlətçilik ideologiyası ilə çox yaxın surətdə bağlı olan anlayışdır. Bu anlayışlar biri digəri ilə səsleşir və biri digəri ilə qovuşur. Burada ən vacib məsələlərdən biri və bəlkə də birincisi milli dəyərlər anlayışının məzmununa nələrin daxil olduğunu təhlil etməkdən ibarətdir. Bu məzmunu təhlil etdikdə isə biz görürük ki, bu dəyərlərin xeyli qismi özlüyündə elə ümumbəşəri dəyərlərdir. Burada da biz ümumi ilə xüsusiyyətinin vəhdətini görürük. Yəni milli dəyərlər heç də hər hansı bir milləti başqa millətlərdən ayırmır, əksinə başqa millətlərə yaxınlaşdırır, əlaqə yaradır. Bəzən bunlarda müəyyən forma müxtəlifliyi olsa da, məzmun eyni olaraq qalır. Ayrıca bir millətə məxsus olan xüsusiyyətlər isə bütövlükdə dünya mədəniyyətinin mozaikasını, onun rəngarəngliyini verir. İndi haqqında çox söhbətlər gedən millikulturalizm də əslində elə bu məsələləri öyrənməklə məşğuldur.

Milli dəyərlər, artıq yuxarıda göstəriləndiyi kimi, heç də mütləq və dəyişməz olmayıb, dəyişkənlik və yeniləşmə xüsusiyyətlərinə malikdir. Burada həm məzmun, həm də forma dəyişiklikləri baş verir. Lakin bu dəyərlərdə sabit qalan, dəyişməyən və həm də müsbət və əhəmiyyətli olan cəhətlər də vardır ki, onları qoruyub saxlamaq hər bir nəslin borcudur. Bu dəyərlər hansılardır: şübhəsiz ki, ilk növbədə millətin yaşadığı coğrafi ərazidə mövcud olan bütün təbii sərvətlərə (yeraltı və yerüstü) münasibət məsələsidir. Burada mən heç də təbii sərvət və milli dəyərlər anlayışını eyniləşdirmirəm.

Söhbət təbii sərvətlərə münasibətdən, onların kortəbii yoxsa rəşional istifadəsindən gedir. Burada rəşional istifadə özü milli dəyəərə çevrilir. Faydalı qazıntılardan, torpaqdan, sularndan, meşələrdən rəşional istifadə, onların bərpa oluna bilənlərini bərpa etmək özü də mühüm milli mənəvi dəyərlərlə bağlıdır və ictimai şüurun göstəricilərindən biridir. Payız, qış və erkən yaz mövsümündə qaz yanacağıının olmaması üzündən meşələrin, hətta meyvə ağaclarının kəsilməsi və yandırılması şübhəsiz ki, dözülməz haldır. Meşələrin qırılması özü ilə digər çoxlu bələların da yaranmasına səbəb olur. Meşə heyvanlarının, quşların qırılmasına, bulaqların qurumasına, müxtəlif torpaq uçqunlarına və torpağın eroziyasına gətirib çıxarır. Nəzərə alsaq ki, meşə və içməli su ehtiyatları baxımından Cənubi Qafqazda ən az payı olan Azərbaycandır, onda biz öz sərvətlərimizi hamıdan çox qorumalıyıq. Onların qorunub saxlanması hamının işinə çevrilməlidir.

Milli dəyərlər içərisində vacib olanlar sırasında ən vacib olanlardan biri də ölkənin ərazisinin, yaxud onun sərhədlərinin toxunulmazlığını qoruyub saxlamaqdır. Düzdür, dəyə bilərlər ki, bunlar maddi sərvətlərə aiddir. Milli-mənəvi dəyərlər isə mənəviyyat sahəsinə aiddir. Cavabda demək olar ki, mənəvi dəyərlər heç vaxt maddi dəyərlərdən təcrid olunmuş halda olmur. Düzdür, ilk baxışda onlar müxtəlif şeylər kimi görünür. Lakin məsələyə bir qədər dərindən baxdıqda onların möhkəm əlaqəsi üzə çıxır. Maddi dəyərlər mənəvi dəyərlərə, mənəvi dəyərlər isə maddi dəyərlərə təsir göstərir və onların qarşılıqlı dəyişkənliyi baş verir. Biz bu prosesini insan və cəmiyyət həyatının bütün sahələrində izləyə bilərik.

Milli-mənəvi dəyərlərə, adətən, daha çox adət-ənənələri daxil edirlər. Lakin bunlar heç də bütövlükdə milli-mənəvi dəyərləri əhatə etmir. Övvələn, artıq deyildiyi kimi, milli-mənəvi dəyərlər də daim forma və hətta məzmun dəyişikliyinə uğrayır. İkinci, milli-mənəvi dəyərlər, ümumiyyətlə, cəmiyyət həyatının bütün sahələri ilə bağlıdır.

Elə fikirləşmək olmaz ki, guya milli mənəvi dəyərlər yalnız özlüyündə mənəviyyat sahəsidir. Ölkənin iqtisadi həyatı, təsərrüfatçılıq, dövlətçilik psixologiyası və dövlətçilik şüuru, ədalətlik və halallıq və s. hamısı milli-mənəvi dəyərlərdir. Valideynlərin öz uşaqlarının necə və hansı istiqamətdə tərbiyə etməsi də milli dəyərlər sistemində daxildir. Bizdə hətta metroda hərəkət zamanı tez-tez qocalara, əlillərə, uşaq qadınlara yer verilməsi, hörmət edilməsi haqqında elənlər təkrarlanır. Bu, bir tərəfdən yaxşıdır və özlüyündə tərbiyə vasitəsidir. Digər tərəfdən təəssüf və təəccüb edirsən ki, necə olmuşdur ki, bizim adamlar hələ də belə sadə şeyləri başa düşmür və ona əməl etmirlər. Axı, adamların hamısı, yaxud böyük əksəriyyəti ailədə böyümüş və mütləq halda hamısı məktəb divarları arasında çıxmışlar. Əgər ən sadə mənəvi dəyərləri təkrar-təkrar bu adamların yadına salmağa ehtiyac varsa, deməli, ailə və məktəb tərbiyəsində xeyli dərəcədə problemlər qalmaqdadır. Bütün bunlar valideynlərin öz övladları ilə müntəzəm olaraq işləməsini, məkləbdə isə müəllimlərin didaktikanın bütün prinsiplərinə əməl etməsini tələb edir.

Ağsaqqala hörmət anlayışı üzərində bir qədər dayanmaq istəyirəm. Ağsaqqal sözü bizdə iki mənada işlədilir. Birinci fiziki mənada, yəni sadəcə olaraq yaşlanmış, qoca yaşlarında olan adama ağsaqqal deyirlər. Şübhəsiz ki, hər bir yaşlı, qoca adam hörmətə layiqdir və ona hörmət edilməlidir. Bu haqda başqa söhbət ola bilməz. Ağsaqqal sözünün ikinci mənəsi böyük həyat təcrübəsinə malik, ağıllı, müdrik deməkdir. Belə ağsaqqallar keçmişdə yaxşı nə varsa, onu bu günə və gələcəyə ötürənlərdir. Onlar ailənin, nəslin, cəmiyyətin həyatında çox önəmli rol oynayırlar. Həyatın bütün cəhətlərini təcrübə və beyin süzgəcindən keçirirlər və öz həyatları, davranış və düşüncələri ilə ictimai tərbiyədə əhəmiyyətli yer tuturlar. Əlbəttə, yaxşı olardı ki, bizim yaşlıların, qocaların hamısı belə olaydı. Bu fikirləri ona görə yazıram ki, bu gün cavan olanlar otuz-qırx ildən sonra yaşlı, qoca olacaqlar. İndidən çalışsınlar ki, yaşlananda, qocalanda insanlar və cəmiyyət üçün dəyərli olsunlar, ətrafa nur saçsınlar. El arasında “nurlu qoca” ifadəsinə layiq olsunlar. Bu nurdan başqa qəlblər və beyinlər öz paylarını ala bilərlər.

İdeologiyanın ilkin konturları ailədən və ailə tərbiyəsindən başlayır. Bu isə o deməkdir ki, ideologiya çoxşəxslilik kompleks anlayışdır. Ailədən başlayan humanistlik və ədalətlik, mütləq nəyi və nələrisə öyrənmək, çalışqanlıq, zəhmətkeşlik ideologiyası istiqamətində olmalıdır. Müxtəlif əyləncələrlə vaxt keçirmək, onlara altdə olmaq bura daxil olmamalıdır. Bunlara yalnız müəyyən istirahət saatlarında yol vermək olar. Valideynlər diqqət verməli və nəzərdə saxlamalıdır ki, onların

övladları öz vaxt bütəcələrini nəyə sərf edirlər. Çünki müxtəlif əyləncələr heç bir zəhmət tələb etmədiklərinə və kifayət qədər bəsit olduqlarına görə daha cəlbedicidir və yetkinlik dövründə olan yeni-yetmələri daha çox cəlb edir. Bu əyləncələr kifayət qədər pul tələb etdiyi üçün və valideyn bu pulu ödəyə bilmədikdə əyləncəyə öyrənmiş övlad müxtəlif neqativ yollarla bu pulu əldə etməyə meyl edə bilər. Bu isə hətta kriminal hadisəyə gətirib çıxara bilər. Elə buna görə də uşaqlıq dövründən hər bir adama çox sadə şəkildə düzgün tərbiyə, ideya aşılamağa çalışmaq lazımdır. İdeologiya sözü də elə ideya sözündəndir. Hər bir adamın öz həyat, yaşayış və fəaliyyət ideyası olmalıdır ki, o, nə etdiyini və nə üçün etdiyini bilsin. Bu ideologiya müxtəlif səviyyələrdə (ilkin, yetkin, ali və s.) ola bilər. Lakin buraya düzlük, ədalətlik, halallıq, insanpərvərlik (humanizm), çalışqanlıq, işgüzarlıq, zəhmətkeşlik kimi konstantalar qoşulduqda, yaxud onlar bu konstantalar üzərində qurulduqda özlüyündə fərdi şüuru da ehtiva edən ictimai şüura çevrilir. Göründüyü kimi, ictimai şüur heç də quru abstraksiya deyil, o yaşanan həyatın doğurduğu fenomendir. Lakin bu fenomenə əsasən şüurlu yanaşmaq, həyatı dərk etmək və onu istiqamətləndirmək lazımdır.

Artıq göstəriləndi ki, ictimai şüur, milli-mənəvi dəyərlər, milli ideologiya heç də hamısı xalis mənəvi-psixoloji, mənəvi-mədəni durum olmayıb, həm də maddi atributlarla bağlıdır. Məsələn, dövlətin bayrağı, gerbi, himni eyni zamanda mənəvi-ruhi dəyərlərdir. Göründüyü kimi, burada bayraq və gerb maddi rəmz olduğu halda himn təmiz mənəvi rəmzdir. Bunların hamısı ölkəni, xalqı, dövləti təmsil edirlər və bütün ölkə vətəndaşları bunlara böyük hörmət və sədaqət göstərirlər. Bunları konkret halda ona görə göstərirəm ki, bəzən uzun-uzadı milli-mənəvi dəyərlərdən bəhs edirlər. Lakin bu milli mənəvi dəyərlərin nədən ibarət olmasını göstərmirlər. Tərbiyə, təhsil sistemi də milli-mənəvi dəyərlər sistemində daxildir. Çünki millət özünü tərbiyə, təhsil və elm vasitəsilə tanıyır və tanıtdırır. Deyə bilərlər ki, riyaziyyat, fizika, kimya və s. kimi elmlərin milliliyə nə dəxli var. Lakin bu elmlər də bilavasitə və ilk növbədə milli həyatın ehtiyaclarının ödənilməsinə yönəldilməlidir. Buradakı ümumi nəzəri istiqamətlər konkret problemlərin həlli ilə məşğul olmalıdır. Lakin bu işdə konstruktiv və işlək təşkilati mexanizmlər olmalıdır.

Mentalitet də ictimai şüur və ideologiya kimi dəyişkəndir. Buna görə də bu sahələrdə aparılan tədqiqatlar daimi olaraq davam etməli, sosial həyatda baş verən bütün dəyişikliklər öyrənilməli və qiymətləndirilməlidir. Burada nədənsə yapışb bu mütləqdir demək olmaz. Qədim yunan müdriki Heraklit demişkən, hər şey axır, hər şey dəyişir. İyirminci əsrə qədər yalnız muğamlardan, xalq mahnılarından, saz və aşiq ifasından ibarət olan musiqimiz indi rəngarəng janrlara malikdir və biz yuxarıda göstərilənlərlə yanaşı simfonik və estrada musiqisinə də böyük zövqlə qulaq asırıq. Ü. Hacıbəyovun “Koroğlu” operasının üverturasının, “Sənsiz” romansının, Q.Qarayevin “Yeddi gözəl” baletinin, F.Əmirovun “Şur” simfonik muğamının və digər əsərlərin musiqisi qulaqlarımızda, duyğularımızda səslənməkdədir. Məgər bunlar əvvəl mövcud olmuş mentalitetin dəyişməsinə dəlalət etmirmi?

Mentalitet fərdin, qrupun və millətin elə bir sosial-psixi durumudur ki, onda, dünyaya baxışın, dilin, davranışın, fəaliyyətin, özünəməxsus xüsusiyyətləri ehtiva olunur. Bu kateqoriya subyektin fəallığını tədqiq etməklə yanaşı eyni zamanda sosiomədəni inkişafın dinamikasını da açmağa kömək edir [7, s.22]. Burada işlədilən “sosiomədəni inkişafın dinamikası” fikrinə diqqət yetirsək, özlüyündə aydın olur ki, nə mentalitet, nə milli-mənəvi dəyərlər, nə fərdi, nə də ictimai şüur heç də statik vəziyyətdə olmayıb həmişə dinamik inkişafda, yaxud dəyişmədədir. Lakin bu dəyişiklik heç də bəzi postmodernistlərin dediyi kimi, köklü dəyişiklik olmayıb, sabit qalan, dəyişməyən cəhətlərə, konstantalara da malikdir. Başqa sözlə, mentalitet müəyyən alqoritmlər sistemində müəyyənləşmiş bir hadisə deyildir. Mentalitet latın dilindəki mens sözünün sifət – mentais formasına salınmasından ibarətdir. Bu anlayış orta əsrlər sxolastikasında işlənilsə də, onun populyarlaşması fransız filosofu F.Volterin yaradıcılığı ilə bağlıdır. Sonradan E.Dürkheym də bu anlayışın daha da geniş yayılmasına təsir göstərmişdir.

XVIII-XIX əsrlərdən başlayaraq fəlsəfi və sosial ədəbiyyatda mentalitet anlayışının geniş miqyasda işlənməsinə baxmayaraq, marksist-leninçi sovet fəlsəfəsində və sosiologiyasında bu anlayışdan istifadə olunmamışdır. Çünki o sovet marksizminin bir neçə fundamental prinsipləri ilə uzlaşmırdı. Burada hər şey sovet marksizmi mövqeyindən başa düşülməli idi. Yəqin ki, 30-50-ci illər-

də genetikaya və kibernetikaya olan hücumlar, onların “yalançı elm” adlandırılması sovet dövrü fəlsəfə tarixi ilə məşğul olanların yadındadır. Məzmunca sosialist, yalnız formaca milli mədəniyyətin yaranması tələbini irəli sürən sovet doqmatik marksizmi heç cürə fərdi, qrup və milli mentalitetdən bəhs edə bilməzdi. Lakin bu müddəə özlüyündə qondarma, qeyri-həyati bir müddəə idi. Çünki əslində, forma yalnız məzmunun forması olar. Məzmunşuz forma ağlabatan bir şey deyil. Milli mədəniyyətdən söhbət gedirsə, onun forması da, məzmunu da milli olmalıdır. Lakin bu milliliyin həmişə beynəlmiləl, bütövlükdə dünyaya məxsus olan tərəfləri olur. Qırğız yazıçısı Ç. Aytmatovun roman və povestlərində olduğu kimi. Məsələn, vətənpərvərlik hissi, vətənpərvərlik şüuru bütün millətlərdə vardır. Bu bütün millətlərin mentalitetinin atributiv xüsusiyyətlərindən biridir. Lakin hər bir millətin vətənpərvərlik hissi və şüuru onun öz vətəni, öz etnik tarixi kökü ilə, onun dili, mədəniyyəti ilə bağlıdır. Bu isə tanınmış ABŞ filosofu və politoloqu S. Hantinqtonun “Biz kimik” kitabında çox ətraflı halda tədqiq olunmuşdur [8].

XIX əsrin ikinci yarısı, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan intellektual mühitində mentalitet anlayışından istifadə olunmasa da, bütün yaradıcı ziyalı nəsli əslində mentalitet, fərdi və ictimai psixologiya, fərdi və ictimai şüur problemi ilə məşğul olmuşdur. M.F. Axundov, H. Zərdabi, C. Məmmədquluzadə, M. Ə. Sabir, Ə. Haqverdiyev və başqaları köhnəlmiş, yeni tarixi şəraitlə səsəlməyən, Azərbaycan xalqının geri qalmasına səbəb olan bütün mental cəhətləri açıb göstərmişlər. Əgər bu dövrdə müxtəlif müəlliflər tərəfindən yazılmış çoxlu sayda olan və indi bədii və fəlsəfi fikrimizin qızıl fondu sayılan bu əsərlərə diqqət yetirsək, burada biz Azərbaycan düşüncəsinin yeni intibahını, bu düşüncənin əvvəlki dövrlərdəkindən tamamilə fərqli, yeni keyfiyyətli bir istiqamət aldığını görürük. Bu, mentalitetdə, ictimai şüurda, həqiqətən, inqilabi bir dəyişiklik idi və bu dəyişikliyin əsasını M.F. Axundov qoymuşdu. Bu ənənəni yüksək səviyyədə inkişaf etdirən M. Ə. Sabirin yaradıcılığına diqqət yetirsək o başdan-başa köhnəlmiş, inkişafa mane olan əski mentalitetin tənqidinə yönəlmişdir. Çox təəssüf ki, indi çoxları ictimai psixologiya və şüurun real gerçəkliyə uyğun olaraq dəyişkənliyini və özünün bu gerçəkliyə ciddi təsir edərək onu dəyişdirdiyini o qədər də dərinlən başa düşməyə səy göstərmədən mentalitetin indi heç bir dəyərə, pozitivliyə malik olmayan tərəflərindən yanaşırlar. Tarixən mövcud olmuş, lakin indi lazımsız bir şeyə çevrilmiş şeylərdən yapışmaq nəyə və kimə lazımdır. Məsələn, vaxtilə nənələrimiz cəhrə ilə yundan sap ayırıblarsa, indi yenidənmi cəhrəyə keçmək lazımdır. Bəs müasir elmi-texniki inqilab, bəs modernləşmə necə olsun. Yaxud kim mentaliteti müasir elmi-texniki inqilabdan, aqrokulturdan, modernləşmədən ayırırsa, onda zəhmət çəkib evindəki soyuducu, televizor, kompüter və digər müasir tipli məişət avadanlıqlarından imtina etsin. Məgər bunlar yeni tipli mentalitetin yaranmasına səbəb olmurmu? Mentalitet insan və cəmiyyət həyatının, fəaliyyətinin bütün sahələrini əhatə edir.

Çox təəssüf ki, modernləşmə ilə yanaşı mentalitetə pis təsir göstərən cəhətlər də vardır. Bu hər şeydən əvvəl ailə-kəbin münasibətlərində özünü göstərir. Azərbaycan xalqı həmişə ailə münasibətlərinə çox ciddi yanaşan, ailəni müqəddəs və toxunulmaz sayan bir xalq olub. Lakin indi hüquq bərabərliyi ilə məşğul olan çoxlu qadın təşkilatlar yaranıb ki, onlar ailənin möhkəmlənməsi deyil, dağılması ilə məşğul olurlar. Qadın hüquqları ilə məşğul olan bu təşkilatlar qadınların gələcək ana və ev xanımı kimi tərbiyə edilməsi əvəzinə onların kişilərlə bərabər hüququndan bəhs edirlər. Sanki təbiətin verdiyi təbii funksional həyat və yaşayış tərzini pozaraq yeni bir funksionallıq və yeni bir həyat tərzini yaratmaq istəyirlər. Hansı ki, möhkəm və sabit ailə həyatı yaratmaq üçün hər şeydən əvvəl gənc oğlanları və gənc qızları bu işə hazırlamaq lazımdır. Onlar ailənin bütün məsuliyyətini, kişi-qadın münasibətlərinin bütün məsuliyyətini başa düşməlidirlər. Bu, başqa canlılarda olan təbii instinktlər səviyyəsində deyil, sosial yetkinlik və hazırlıq səviyyəsində olmalıdır. Bu sosial yetkinlik olmadıqda isə nəinki fəsadlar, hətta faciələr əmələ gəlir və bu cəmiyyətin bəlasına çevrilir. Ən gözəl hüquq bərabərliyi qadının qadın, kişinin isə kişi olmasıdır və olmağı bacarmasıdır. Azərbaycan mentalitetində, Azərbaycan düşüncəsində “qadın” və “kişi” ancaq cinsi bildirmir, o daha çox tərbiyəni və sosial yetkinliyi bildirir. Buna görə də “yaxşı kişidir” və “yaxşı qadımdır” ifadələri işlənir. Bu ifadələr özlüyündə ağıllılıq, təmkinlilik, qayğıkeşlik, düzgünlük, halallıq, obyektivlik, yönbilənlik, işgüzarlıq və s. kimi anlayışları birləşdirir.

İdeologiya bir tərəfdən gələcəyə inam istiqamətində, digər tərəfdən isə gündəlik həyat, məişət psixologiyasına və şüuruna uyğun qurulmalıdır. Belə olduqda indi bizdə üstünlük təşkil edən istehlakçılıq ideologiyası daha çox istehsalçılıq ideologiyasına çevrilə bilər.

Açar sözlər: gneseologiya, aksiologiya, demokratiya, dövlət, siyasət, ideologiya, mentalitet

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Дождиков Р.Н. К вопросу об аксологических основаниях обыденного познания // Вопросы философии, 2013, №2, с.33-41
2. Труженин Б.И. Об одной особенности гнесеологической проблематики // Познание в социальном контексте. М.: 1994, с.138-139
3. Эйнштейн А. Собр. Научных трудов. М.: 1967, с.187-188
4. Капица С. Свобода или сквернословие. В чем особенность нового поколения и вина интеллигенции // Аргументы и факты, 2012, №10
5. Лекторский В.А. Трансформация эпистемологии. Новая жизнь старых проблем. Эпистемология перспектив развития. М.: 2012, с.42.
6. Zeyai Əhməd. Zaman içrə səyahət. Bakı, 2012, s.187.
7. Губанов Н.И., Губанов Н.Н. Менталитет: сущность и функционирование в обществе // Вопросы философии, 2013, №2, с.22.
8. Хантингтон С. «Кто мы» М.: Транзимкнига, 2004, 635 с.

Айдын Ширинов

**ГНОСЕОЛОГИЧЕСКИЙ И АКСЕОЛОГИЧЕСКИЙ ПОДХОД
К ПОНЯТИЯМ ПОЛИТИКА И ИДЕОЛОГИЯ**

Резюме

В данной работе под названием «Гнесеологический и аксеологический подход к понятиям политика и идеология», исследуется связь указанных понятий с национальной ментальностью. Ибо без раскрытия сущности данных понятий невозможно создать политику и идеологию, способствующую сплочению и развитию общества. Для этого нужно беспристрастно изучать историю и исторически сформировавшуюся психологию народа.

Ключевые слова: гнесеология, аксиология, демократия, государство, политика, идеология, ментальность

Aydin Shirinov

**GNOSEOLOGICAL AND AXIOLOGICAL APPROACH TO THE CONCEPTS
OF THE POLITICS AND IDEOLOGY**

Summary

Communication of these concepts with national mentality is investigated under the name of “Gnoseological and axiological approach to the concepts of the politics and ideology” in the article. Because it is impossible to create the politics and ideology promoting unity and development of society without disclosure of essence of these concepts. For this it is necessary impartially to study history and historically formed the psychology of the people.

Keywords: gnoseology, axiology, democracy, state, politics, ideology, mentality